

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID III *NUUTER JA PESS*

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus etümoloogiline tõlgendus sõnadele *nuuter* 'kapsa juurepõletik' ja *pess* 'puukäsn, tael'.

Võtmesõnad: etümoloogia, sõnalaenud, eesti keel, vene keel, balti keeled

Nuuter 'kapsa juurepõletik'

Kapsa juurehaiguse nimetus *nuutra* ~ *nuutri* Võn Kam Kan Krl Rõu Plv Vas Röp Se, *nuutõrn(as)* ~ *nuudõrna* Se on kitsalt kagueestilise levikuga murdesõna (VMS: 111). Leksikograafilistes allikates on see noteeritud alates Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatust: *nūtra* : *nūtra* (d), dimin. *nūtrikene* : *nūtrikeze* 'krankhafte Knolle an den Kohlwurzeln' (Wiedemann 1973). Julius Mägiste on esitanud sõna ilma etümoloogiata (EEW VI: 1756), samuti Eino Koponen (1998: 135). Osmo Nikkilä (1988: 15) on oletanud, et *nuutra* on skandinaavia laen, ja esitanud võrdluseks vpõ *hnútr* 'Geschwulst, Beule [kasvaja, tuumor, muhk]', *hnúta* 'Verdickung an der Bruchstelle eines Knochens [paksend, jämend luu murdumiskohal]', nr *nut* 'Knorren [(puu)pahk, oksakoht]', nr mrd *nūta* 'rundliches Auswuchs [ümmargune kühm, mügar]', samuti vpõ *knútr* 'Knoten [sõlm (juuksed pealael või kuklas sõlmes; sõlmed heinakõrrel)]', rts nr *knut*, isl *knútur*, *hnútur* id., ta *knude* id. Seda ekslikku etümoloogiat on refereerinud Meeli Sedrik (2016: 196).

Ent *nuutra* jt on ilmne vene sõnalaen, mis vene-eesti laenusuhete uurijail on jäänud tähelepanuta. Laenualus on vn mrd *нутерь* (Tver), *нутир* (Tambov) resp. *нутр*, vrd samuti *нутр́о*, vvn *нутрь* 'sisemus, sisikond, (inimese ja looma) siseelundid; elusorganismi sisemus; siseorganite haigus; (puu, taime vilja) südamik, tuum; õds, õõnsus' ja edasituletis *нутре́ц* '(inimese või looma) peitmunandilisus: kaasasündinud väärareng,

kus üks või kumbki munand ei asu munandikotis, vaid kõhuõõnes; song; (inimeses, loomas või taimes parasiteeriv) nugiuss; röövik, tõuk, vagel (taime viljas); toiduks kasutatud looma siseelundid, päädikud¹ (Dahl II: 560; SRJa 11: 459 sub *нугрь'*; SRNG 21: 317, 319–320¹; vene sõnapere seoseid teiste slaavi keeltega vt Černyh I: 581 sub *нугрѠ*). Setu murrakust *nuutra* kõrval registreeritud *nuudõrna* jt osutavad korduslaenule samatähenduslikust laenualusest *нугрѣна* (mrd Pihkva, Tver) (Dahl II: 560; SRNG 21: 320). Asjaomane sõnavara on registreeritud ka Eesti ja Läti põlisvenelaste keeleuususest: *нугро* 'sisikond, kõht', *нугр'эц* 'haige koduloom: ühe munandiga pörsas, hobune, lammas' (Materialy: 183). Häälikuline substituutsioon on probleemitu ka sel juhul, kui lähtekuju y on rõhutu, sest rõhu siirdudes sõna algusse võib algselt rõhutu vokaal laenamisel pikeneda (Must 2000: 528).

Esitatud etümolooogia mõistmiseks on vajalik mõningane ettekujutus sellest taimehaigusest. Kapsa juurepõletikku ehk nuutrisse haigestunud taimede lehed on hallikad ja närbunud, kuid põhiliselt avaldub haigus juurtel: need paksenevad ja neile moodustuvad mitmesuguse kujuga umbes rusikasuurused kasvavad (pahad), mis hiljem tõmbuvad mustaks ja lähevad mädanema. Nuuter kahjustab kõiki ristõielisi. Haiguse tekitajaks on limaseen *Plasmodiophora brassicae* (vt nt PK: 125). Samalaadsed on juure-peitkärsaka (*Ceuthorrynchus pleurostigma*) (vt nt EE V: 14) ja pahk-kiduussi (*Meloidogyne incognita*) kahjustuse tagajärjed: juurtele tekkinud pahad arenevad suurteks komudeks, kapsataimed kolletuvad, känguvad ja moodustavad väga väikese pea. Juure-peitkärsaka tõugud elavad ja toituvad juurekaelal paiknevates herneterasuurustes pahkades. Pahk-kiduuss elab taime juures, imeb selle mahla ja eritab kudedesse mürgiseid aineid.

Kapsa juurehaiguse nimetus kujul *nuuter* : *nuutri* : *nuutrit* (kohandatud kirjakeele *number*-tüübile) sai eesti keeles laiemalt tuttavaks tõenäoliselt 1920ndate teisel poolel. 1928. aastal hakkas Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi juures tegutsema taimekaitse oskussõnade komisjon, mille töö tulemusena ilmus 1932 asjaomase valdkonna oskussõnastik (TKO). Komisjoni töös osales keeleekspertina Johannes Voldemar Veski, ja on teada, et oskuskeelendeiks pakutud murdesõnu ammutati peamiselt Wiedemanni sõnaraamatust (Kask 1938: 11–12). Võimalik, et kitsa levikuga kagueesti murdesõna *nuuter* rakendamisele oskussõnana (TKO: 39: *Plasmodiophora*

¹ Laenualusest *нугрѣц* lähtuvad Se Lut *nutrets* ~ *nudrets* 'peitmunandiline täkk' (Must 2000: 223), krj Tveri *nutrečču* id., vđj *nutritsa* ~ *nudretsi* 'impotentne mees'.

brassicae – (kapsa) nuuter) aitas kaasa tõik, et komisjoni liige Karl Zolk (Kaarel Leius, 1891–1969), esimesi taimekaitse eriteadlasi Eestis, oli pärit *nuutri* levikualalt Kambjast Pangodist. 1920–1930ndate eestikeelses ajakirjanduses ilmus sageli kirjutisi selle laastava kapsahaiguse teemal. Nt avaldati 1928 Postimehes (nr 10, 6. juuni) Ants Käsebieri artikkel „Kapsa juuremädaniku kahjud“, kus sõna *nuuter* pole veel kasutatud: „Tähendatud kapsa juure haigust kutsutakse juuremädanikuks [---].“ 1933. aasta „Maa Hääl: maarahva ajaleht“ (nr 61, 24. mai) avaldas kirjatüki „Peakapsad – taluaia uhkus“, kus öeldakse, et teine „kapsa nuhtlus on juurepõletik ehk „nuutra haigus““.

Üldsõnaraamatutesse ilmub *nuuter* EÕSiga: *kapsanuuter* = *nuuter* (limaseene Plasmodiophora Brassicae sünnitis: Kohlhernie) (EÕS I: 177); *nuuter* = *kapsanuuter* (EÕS II: 614). Murdekeeles tuntakse muidki kapsa juurepõletiku nimetusi, kuid ühtki neist pole peetud sobilikuks oskuskeelendiks. Mõned näited: *kui kapust`närubub ärä, siss üteldse, muna* [= kapsanuuter] *om all* Hls (EMS VI, 26: 176); *kapstal munni* [= kapsanuuter] *all nigu ponni all* Ote (*ibid.*: 185); Johan Jurkatami vene-eesti sõnaraamatus (Jurkatam 1904: 415 sub *ку́ла*) on antud kapsanuutri kirjeldav seletus: „kapsta seltsi taimede haigus (taime juurtele tekib mitmesuguseid muhkusid)“. Rööbiti *nuutriga* registreeritud *paatõr ~ paatrõ ~ paatra* Urv Har Rõu on omaaegse ehtenimetuse *paater* ’rippuvate rahade või hõbekrõllidega muistne naiste kaelaehe’ (EKMS I: 287 „Ehted“) metafoorne kasutus, sest haiguse algusjärgus meenutavad nakatunud taime juurtele ilmunud pahad tillukesi herneterasuursi pärle. Eraldi tuleb tähelepanu juhtida idapoolse levikuga (Jõh Iis Trm Kod Se Lut) kapsanuutri nimetu-sele *kiil* : *kiila ~ kiili*, nt Kod *kapsil kiil`id all, juure küil`jen, vahel nagu niuid* (Pall 1994: 52)², mis on samuti laen vene levinuimast kapsanuutri nimetusest *ку́ла* ’(pahkjas) kasvaja, pahk, mügar, muhk (puul, taimel), nuuter, pms kapsanuuter; peenis, munandid; (kubeme)song; mädapaise; rändav luuvalu, mistahes suuõõnehaigus, nõia poolt peale pandud haigus jt’ (vene sõnapere semantikast vt SRNG 13: 205–206, laenuetümolooGIat Must 2000: 96–97).

² Sõna on saanud üle Eesti tuntuks Juhan Liivi luuletuse „Kiil“ kaudu: „Kiil kasvab kapsale alla / ja kaalikale kiil; / kui liig palju vihma ehk kuiva / kasvab mõlematele kiil. [---]“. https://et.wikisource.org/wiki/Juhan_Liivi_luuletused/1910/Kiil.

Pess 'puukäsn, tael'

Lõunaeesti levikutaustaga (*incl.* Leivu ja Kraasna keelesaar) *pess* : *pessä* ~ *pessu* ~ *pessü* ja selle ilmne häälikuvariant *päss* : *pässä* ~ *pässu* Saa Lai Hls Krk Urv tähistab peamiselt kasekäсна ja selle viljakehast valmistatud süütematerjali, s.o taela (Wiedemann 1973; VMS: 195), nt *puu küljes kasvab p[ess], kui see [on] kuivatatud, siis on tael või kui tael on kuivatatud ja süütamiseks valmistatud, siis on juba p[ess]* (EKMS 3: 315–316 „Puuseened“). Sõna kohta on teateid ka lõunaeesti murretega piirnevate aladelt, nt idamurdest (Kod MMg Äks, vt Pall 1994: 162). Vanemas leksikograafias on sõna noteeritud Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatu lõunaeestiliste sõnade loendis „Anhang einiger Wörter, so in dem Dörptischen Dialect ander lauten“ (1998: 366): *Pes*, Der Schwam; samuti August Wilhelm Hupeli eesti-saksa sõnaraamatus (1780: 240): *pes*, G. *pesso* Schwamm, Zunder d. Eestikeelses teaduskirjanduses on *pess* leidnud rakenduse puidumädanikke tekitavate kahjurseente (*Fomitopsis*) tähistajana.

Sõna *pess* ~ *päss* päritolu kohta on veenev etümoloogia jäänud leidmata, ehkki viimase saja aasta jooksul on ses suhtes korduvalt arvamust avaldatud. Nii on Heikki Ojansuu (1921: 54–55) oletanud, et *pess* on lõunaeesti sõna, mille algkuju on olnud **peksä*. Viimasest on lähtunud *päks*, *-e* 'munakujuline luukasvaja, kooljaluu, pätk (hobuste haigus)', *luu-päks* 'kederluu' ja *päss*, *-a* 'jämedam ots, nupp; väike kidur puu; (eL) põial', samuti lv *pākā* 'puravik; käsn', e *päkk* : *pāka* 'puravik' ja *päkk* : *pāka* 'kühm (peos põidla juures, labajala esiosa siseküljel, kabjal); tuhar; munand; põial'; Ojansuu arvates on eP *päss* 'puukäsn, tael' lõunaeesti laen.

Albert (Andrus) Saareste (1924: 100, viide 1) on pidanud Ojansuu seisukohta sõnade *päss* 'põial' ja *pess* 'tuletael' ühtekuuluvuse kohta küsitavaks; tema arvates on sõna pigem samatüveline *peksma*-verbiga, sest „on ju *peš* pehmeks peksetud tael“. Julius Mägiste on korranud varasemate uurijate mõtet *pess*-sõna võimalikust tüvesugulusest lõunaeesti *pešmä*-verbiga, s.o kas *u*-liitelise (< -o) deverbaaliga või nn *ä*-tüvelise noomenverbiga; oletus, mida Mägiste arvates kinnitaks Wiedemanni järgi Saaremaalt noteeritud väljend *tuld peksma* 'Feuer anschlagen' (EEW VI: 2002 sub *pess*¹). Seda seisukohta refereerib ka EES (: 363).

Uuemal ajal on *pess*-sõna etümoloogiat käsitlenud soome etümoloog Eino Koponen (1998: 144). Refereerides kriitiliselt varasemaid seisukohti,

leiab Koponen, et seostamine *pesmä*-verbiga pole usutav, sest „*press* merkitsee yl. kokonaista kasvavaa kääpää, ei vielä pieneksi hakattua taulaa, johon tulta isketään“, ja kui häälikuvariant *päss* on tõepoolest kõrvutatav sõnaperega, kuhu kuuluvad *päss* 'pöial jt', (*luu*)*päks* 'kederluu', *päkk* 'tallaaluse paksem eesosa, peopesa pakem osa; seen', siis ei kuulu see siia.³

Ehkki eesti sõna *press* ~ *päss* päritolu pole saanud rahuldavat seletust, on etümoloogid olnud üksmeelsed selles, et lt *pese*, *pesis* jt 'tuletael' on lõunaeeesti laen (Ojansuu 1921: 54–55; ME III: 202–203; Zeps 1962: 162–163), laenuuunas on kahelnud vaid Vilhelm Thomsen (1890: 97, 272).

Senistes etümoloogiakäsitlustes rõhutakse sellele, et nimetamismotiiv võiks olla seotud taela mehaanilise töötlemisega, s.o „peksmisega“ süütematerjaliks: taelaks valmistati seene koorealune kõva ning tihe pealmine pool, seda keedeti tuhaleelises või hautati tuha- või lubjavees, seejärel kuivatati ja pargiti nuia, haamri, kurika või kirvesilmaga parajalt pehmeks ja tuld püüdvaks (üksikasjalikku etnograafilist kirjeldust vt Manninen 1993: 61 sub *tulused*; Saar 1975: 167 jj, eriti 175–180; Viires 1975: 87; süütetaela valmistamise rahvapärast kirjeldust vt VKM VII: 135). Paraku naaberkeeled „peksmisest“, s.o parkimisest vms lähtuvad nimetamismotiivi kuidagiviisi ei toeta. Liiatigi märgib *press* enamasti toorest taela, mida pole veel keemiliselt töödeldud ega pargitud. *Ad hoc*-seletus on ka taelanimetuse tuletamine fraasist *tuld peksma*, sest „peksti“ tulekivi, mitte taela. Sõna saab minu arvates usutava etümoloogilise seletuse ja põhjendatud nimetamismotiivi, kui see siduda balti *pinti*-perega. Lõunaeeesti *press*-sõna võimalik laenualus on minu veendumust mööda idaläti taelanimetus *piesa*, mida läti murdeuurijad on registreerinud Ida-Lätis seeli (nt *piésa* Demene, *piésa*² Bērzaune, Krustpils) ja latgali murdekeelest (nt *piēsis* Krāslava, vt ME III: 286; LVDA: 55). Kõneks oleva laenualuse häälikuliselt vanapärasemad balti vasted on ld (Ida-Leedu) *péntis*, aga samuti ld *pintis*, *pintis*, *pinté* 'tokia medžio antauga, grybas, augantis ant pūvančio medžio (*Fomes*) [kõdunevatel puudel kasvav pakk, seen, tuletael]; vandenyje auganti kempinė (*Spongia*) [vees elav kāsñ]' (<http://www.lkz.lt>) ja mpr *pintys* 'tael', viimane on substraatsõnana talletatud ka saksa murrakuist kujul *Pinsch* 'tael' (Ariste 1981: 5). Balti taelanimetus on arvatavasti suguluses leedu verbiga *pinti* (*pēna* ~ *pinti*, *pýnė*) ja läti verbiga

³ Samu seisukohti on esitanud ka Julius Mägiste: vt EEW VII: 2310 sub *päks*, sub *päkk¹* ja *päkk²*, *ibid.*: 2324 sub *päss³*, *ibid.*: 2326–2327 sub *pätk*. Eesti sõna *päks* võimalik udmurdi vaste on *noc* 'liiges' (Ernits 1976: 201).

pît (*pin, pina*) 'flechten [palmima, põimima, punuma]', mida põhjendatakse sellega, et pargitud taela seenekaha kiukeerud meenutavad punutist (LEW I: 594); vrd Mulgi murdest kirja pandud rahvapärast tulelöömise kirjeldust: 'Võeti näpuge üüts 'kiuke [kuivatatud taela] küil'lest ärä, 'panti tulekivi _bäl ja kõldsutedi `pihta ja näe, tuli olli otsan (VKM VII: 135). Läti etümoloogia eeldab diftongi asendamist monoftongiga, mille kohta lõunaeeesti, samuti liivi balti ja läti päritolu sõnalaenudes ongi juba mõningaid usutavaid näiteid (vt Vaba 2015: 21–27). *ä*-line häälikuvariant *päss* on eesti keele kontekstis sündinud sekundaarne areng, vormudes võib-olla sõna *päss* : *pässa* 'jämedam ots, nupp; väike kidur puu' (EEW VII: 2325) mõjuväljas. Lõunaeeesti sõna *pess* laenamine oletuslikust balti lähtekujust **pensā* (sellise rekonstruktsiooni kohta vt LEV II: 74) on ahvatlev, ometi üsna küsitav oletus, sest silbilõpulise *n*-i kao kohta üksikkonsoondi eest balti laenudes pole (veel) piisavalt tõendeid (vt siiski Vaba 2012: 243–247: *rahe* 'pasknäär' ? < blt **ranšē*: ld *rāšis* jt 'mänsak; siidisaba', lt *ruozis* 'mänsak; rähn jt').

Tagasilaen läti keelde on pidanud toimuma üsna varakult, mis seletaks läti lõunaeeestilaenulise *pese* ja selle variantide *pesis*, *pęsa*, *pęska*, *pęskš*, *pęcka*, *pęskus* väga ulatuslikku levikut Vidzemes ja väljaspool selle piire (sh nt Kuramaa Nīca ja Rucava) ning baltipäraste taelanimetuste tõrjumist perifeeriasse (Zeps 1962: 163; LVDA: 54–56; Kagaine 2004: 163–164).⁴

Süütetaela nimetused on laenualdis sõnavarakiht. Kuni XX sajandi alguseni oli süütetael olulisim tulesüütamisvahend ja selle valmistamine suure majandusliku tähtsusega tegevus. Taela töötlemine oli üsna keeruline ja aeganõudev toiming, niisiis pidi see olema märkimisväärne vahetus- resp. müügiartikkel ja sissetulekuallikaski, mis seletab ka asjaomase sõnavara laenamist. Läänemeresoome keelte ühine taelanimetus *e tael* jt, sm *taula*, krjA *taglu* jt on vana balti laen; vene laenud on nt krj *guuba*, Valdai *guubarka*, krjA *guubu* (< vn *губа́, губа́рка*), krj Tveri *truta* (< vn *mpym*), vps *garun* < vn *гарун*. Lätilaenulised taelanimetused liivi keeles on nt *da'ggâl* (< lt *dagla*), *pi'ep* (< lt *piepe*). Öeldu laenupõhjuste kohta kehtib enesestmõistetavalt ka lt-e-lt *piesa-pess-pese* kohta.

⁴ Samalaadne bumeranglaen on nt lt *ķereži* < e *keris* (Vaba 1996: 33–34).

Lühendid⁵

isl – islandi keel; mpr – muinaspreisi keel; mrd – murdesõna; nr – norra keel; ta – taani keel; vpõ – vanapõhja keel

Kirjandus

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.

Černyh = Павел Черных 1999. Историко-этимологический словарь современного русского языка. I–II. 3. издание, стереотипное. Москва: Русский язык.

Dahl = Владимир Даль 1880–1882. Толковый словарь живаго великорускаго языка Владимира Даля I–IV. С.-Петербург–Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.

EE = Eesti entsüklopeedia. V, Käolised – Mute, 1934–1935. Peatoim. Richard Kleis. Toim. Peeter Tarvel, Johannes Voldemar Veski. Tartu: Loodus.

EES = Eesti etimoloogiasõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EEW = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKMS = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I–, 1994–. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Ernits 1976 = Энн Эрнитс. Пермские этимологии. – Советское финно-угроведение XII/3, 197–203.

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I–III, 1925–1937. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiend. ja parand. tr. Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Hrsg. August Wilhelm Hupel. Riga–Leipzig: bey Johann Friedrich Hartknoch.

Jurkatam, Johan 1904. Русско-эстонский словарь. Wene-Eesti sõnaraamat. Jurjev (Tartu): K. A. Raag.

Kagaine, Elga 2004. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.

⁵ Esitatud on üksnes need lühendid, mida aastaraamatu lühendinimestikus pole.

- Kask, Arnold 1938.** J. V. Veski ja eesti oskussõnastikud. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXVII.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus. [Äratrükk ajakirjast Eesti Keel 1938/3–5.]
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LEV** = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. II, P–Ž. Rīga: Avots.
- LEW** = Ernst Fraenkel 1962–1965. Litauisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LVDA** = Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. 1999. Latvijas Zinātņu Akadēmija, Latviešu valodas institūts, Literatūras, folkloras un mākslas institūts. Brigita Bušmane, Benita Laumane, Anna Stafeca u. c. Darba zin. vad. Benita Laumane. Rīga: Zinātne.
- Manninen, Ilmari 1993 (1925).** Etnograafilise sõnastik. Eesti asjalise vanavara põhjal kokkuseadnud I. Manninen. 131 pildiga. Faksiimiletrükk. Tallinn: Koolibri.
- Materialy** = Василий Немченко, А. Саница, Татьяна Мурникова 1963. Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. Латвийский государственный университет имени Петра Стучки. (= Ученые записки 51. Филологические науки 8А.) Рига.
- ME** = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. I–IV, 1923–1932. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. K. Mühlenbachs. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und abgeschlossen von J. Endzelin. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. [Toim. Lembit Vaba.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nikkilä, Osmo 1988.** Zur Herkunft einiger ostseefinnischer Nomina auf *-ra*. – Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung 8. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 14–17.
- Ojansuu, Heikki 1921.** Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. (= Vähäisiä kirjelmiä XLIX.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pall, Valdek 1994.** Idamurde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- PK** = Põllumehe käsiraamat. III, Aiatöö-õpetus, 1930. Toim. Ants Käsebier. (= Akadeemilise Põllumajandusliku Seltsi Toimetused XII.) Tartu: Akadeemilise Põllumajandusliku Seltsi Kirjastus.
- Saar, Edgar 1975.** Tuletegemine tuleraua, tulekivi ja süütisega. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII. Toim. Ildike Jaagosild. Tallinn: Valgus, 167–188.

- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B VI₁.) Tartu: Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk.
- Sedrik, Meeli 2016.** Juuksed, naise uhkuse kroon. *Krunn*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 187–206. doi:10.3176/esa61.09.
- SRJa** = Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 11 (*He – Нятый*), 1986. Гл. ред. Д. Н. Шмелев. Москва: Наука.
- SRNG** = Словарь русских народных говоров. Вып. 1–. Гл. ред. Ф. П. Филин. Москва – Ленинград: Наука 1965–.
- Zeps, Valdis J. 1962.** Latvian and Finnic Linguistic Convergences. (= Uralic and Altaic Series 9.) Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co.
- Thomsen, Vilhelm 1890.** Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk undersøgelse. (= De kgl. Danske Videnskabselskabets skrifter 6. Historisk-philosophiske klasse, afdeling 1:1.) København: Blanco Lunos.
- TKO** = Taimekaitse oskussõnu. Fachausdrücke aus dem Gebiete des Pflanzenschutzes. 1932. Koost. Ants Käsebier, Elmar Lepik, Johannes Voldemar Veski, Kaarel Zolk. (= Tartu Ülikooli Taimehaiguste-Katsejaama Tööd nr. 4.)
- Vaba, Lembit 1996.** Über die Herkunft von est. *keris*. – *Linguistica Uralica* XXXII/1, 33–35.
- Vaba, Lembit 2012.** Ühest intrigeerivast eesti linnunimetusest: *rahe*. – *Laponicae investigationes et uralicae*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Hrsg. Eberhard Winkler, Hans-Hermann Bartens, Cornelius Hasselblatt. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 82.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 243–247.
- Vaba, Lembit 2015.** Über monophthongische Substitute baltischer resp. lettischer Diphthonge in südestnischen Lehnwörtern. – *Linguistica Uralica* 51/1, 21–27. doi: 10.3176/lu.2015.1.02.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** *Lexicon Estonico Germanicum*. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viires, Ants 1975.** Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tallinn: Valgus.
- VKM** = Ennemustitsel Mulgimaal. 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. (= Valimik korrespondentide murdetekste VII.) Tallinn.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II, 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893). Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.

Juhan Liivi luuletused. https://et.wikisource.org/wiki/Juhan_Liivi_luuletused/1910/Kiil.

Alternative etymologies III

LEMBIT VABA

The article presents an alternative etymology for the words *nuuter* ‘cabbage root inflammation’ and *pess* ‘tree sponge, tinder’.

The word *nuutra* ~ *nuutri* and *nuutõrn(as)* ~ *nuudõrna*, denoting a root disease in cabbage, is a dialect word restricted to southeastern Estonia. It has been documented in lexicographical sources beginning with Wiedemann’s dictionary. Osmo Nikkilä has conjectured that *nuutra* is a Scandinavian loanword; however, this is implausible simply due to the fact that the word is only found in southeastern Estonia, not elsewhere in the country. The loan base is more likely the Russian dialect word *нутерь*, *нутир* resp. *нутр* ‘(human or animal) internal organs; disease of internal organs; heart, core (of the fruit of a tree or plant)’, compare also the derivation *нутрѐц* ‘(human or animal) cryptorchidism; hernia; parasitic intestinal worm; caterpillar, maggot, larva (in the fruit of a plant)’. The form *nuudõrna* and other similar forms recorded in addition to *nuutra* in the Setomaa region, point to a repeated borrowing from a synonymous loan base, the Russian dialect word *нутрѐна*. The phonological substitution is unproblematic even if the *y* in the loan base is unstressed, since an initially unstressed vowel may lengthen when the word is borrowed and the stress moves to the first syllable of the word. The word *nuuter* denoting a root disease in cabbage was introduced into the terminology of plant protection most likely in the late 1920s.

The word *pess*, found in South Estonian-speaking regions (including language islands), along with its phonological variant *päss*, denotes primarily a birch sponge and/or the flammable material prepared from it, i.e. tinder. The past hundred years have seen several different scholarly opinions regarding the origin of *pess* ~ *päss*, but no convincing etymology has yet been found. The Finnish researcher Heikki Ojansuu has supposed that *pess* is a South Estonian word, the original form of which was **peksä*, from which have derived *päks*, *-e* ‘egg-shaped bone tumor, ringbone (disease in horses)’, *luu-päks* ‘anklebone’ and *päss*, *-a* ‘thicker end, button etc.; thumb’, Estonian *päkk* : *päka* ‘boletus’ and *päkk* : *päka* ‘bump, protuberance (in the palm near the thumb, on the inner side of the front of the foot, on the hoof) etc.; thumb’. Andrus Saareste, however, believed that the word shares a root with the South Estonian verb *pesmä*. Julius Mägiste has repeated the claims of previous researchers regarding the possible common origin of *pess* and South Estonian

pesmä, which in his opinion would confirm the expression *tuld peksma* ‘to strike fire’ recorded on Saaremaa. More recently, the etymology of *peess* has been discussed by the Finnish etymologist Eino Koponen, who considers the relationship with the verb *pesmä* implausible, because *peess* denotes tinder growing on trees, which has not yet been prepared for use in lighting a fire. A more believable etymological explanation, offering a better semantic justification for the name, is that the word is related to the Baltic *pinti* word family. The possible loan base of South Estonian *peess* is the Eastern Latvian *piēsa²*, *piēsis* ‘tinder’, the older Baltic equivalents of which are (Eastern) Lithuanian *péntis* as well as *pintis*, *pintis*, *pintė* ‘gnarls growing on rotting trees, fungus, tinder (*Fomes*); water-dwelling sponge (*Spongia*)’ and oPr *pintys* ‘tinder’. This Baltic word is related to the Lithuanian verb *pinti* (*pēna* ~ *pinti*, *pynė*), Latvian *pīt* (*pin*, *pina*) ‘to plait, braid, interlace’. A Latvian etymology presupposes the replacement of a diphthong with a monophthong; there are indeed some plausible examples of this in words borrowed into South Estonian from Baltic/Latvian. The phonological variant *päss*, with the vowel *ä*, represents a secondary development which took place in the Estonian language context, under the influence of e.g. *päss* : *pässa* ‘thicker end, button etc’. Latvian *pese*, *pesis* etc is therefore a boomerang loan. The re-borrowing back into Latvian must have occurred rather early, which would explain the word’s wide distribution in northern Latvia and beyond its borders.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Russian language, Baltic languages

Lembit Vaba
Emakeele Seltsi auliige
Läti Teaduste Akadeemia välisliige
phorest45@gmail.com